

Ewald Engelen, *De mythe van de markt: waarheid en leugen in de economie*, Amsterdam, Het Spinhuis 1995.

Dat de markt voor dynamiek kan zorgen, blijkt uit de discussie die is losgebrand over de verdiensten en nadelen van meer marktwerking. Met 'De mythe van de markt' mengt de Amsterdamse filosoof Ewald Engelen zich met een theoretisch geïnspireerde bijdrage in het levendige debat. Het gemak waarmee marktwerking, flexibilisering, kostenverlaging, ontmanteling van de verzorgingsstaat als 'onontkoombare' oplossingen voor het werkloosheidsprobleem in een geglobaliseerde wereld worden gepresenteerd, vormt de aanleiding voor het boek. Engelen verwerpt de schijn van noodzakelijkheid omdat deze een ernstige verschralling van de scala aan mogelijke strategieën voor verandering meebrengt.

Vertrekpunt in 'De mythe van de markt' is een onderzoek naar de economisch-theoretische onderbouwing van de pleidooien voor meer marktwerking. Volgens Engelen is het mogelijk om een direct verband te leggen tussen de pleidooien en de neoklassieke economische theorievorming over de 'homo economicus'. Gegeven deze veronderstelling kan vervolgens gevraagd worden of het neoklassieke model eigenlijk wel een empirisch geldige beschrijving van de werking van arbeidsmarkten kan geven en of het wel verantwoord is een dergelijk model als grondslag voor een ingrijpend institutioneel wijzigingsvoorstel te nemen. Deel 1, 'Voorbij de neoklassieke economie', is daarom een onderzoek naar de validiteit van de neoklassieke vooronderstellingen. De voorspelbare conclusie van Engelen is dat het neoklassieke kader grote tekortkomingen kent. Een criticus kan volgens Engelen niet volstaan met kritiek, maar heeft ook de plicht om in ieder geval met de aanzetten voor een alternatief te komen.

In deel 2, 'Naar institutionele alternatieven', wordt daartoe eerst het 'Britse experiment' onder leiding van Thatcher beschreven. Dit experiment kan 'met een

beetje goede wil' als empirische toetssteen voor de geldigheid van de neoklassieke voorschriften beschouwd worden. Dit experiment is in de visie van Engelen mislukt omdat het tot een zichzelf versterkende spiraal van wantrouwen in de Engelse samenleving heeft geleid. Als reactie hierop worden in het slothoofdstuk de contouren geschetst van 'een radicale maar realistische' democratiseringsstrategie die werknemers en werklozen een grotere zeggenschap zou kunnen geven in collectieve beslissingen over vitale hulpbronnen.

De filosoof Engelen heeft niet de verleiding kunnen weerstaan om zijn boek te beginnen met een analyse van de neoklassieke methodologie. In het voor niet-filosofisch geschoolde lezers moeilijk toegankelijke hoofdstuk 2 wijst Engelen op onder meer de tendensen tot immunisering en ad hoc-veranderingen en de geringe empirische verklaringskracht van neoklassieke theorieën. In hoofdstuk 3, 'Voorbij de neoklassieke actor', komt de kern van de neoklassieke theorie aan bod. Engelen besteedt aandacht aan essentiële veronderstellingen ten aanzien van volledige informatie, transitief geordende voorkeuren, 'ruimende' markten en de onderlinge samenhang. Het 'homo economicus'- of neoklassieke rationaliteitsconcept wordt bekritiseerd vanuit onder meer Hayeks rationaliteitskritiek en de cognitieve beperkingen van Simon. Het hoofdstuk eindigt met Etzioni's aandacht voor de integratie van normatieve en affectieve factoren in de analyse van menselijk handelen. De pogingen van Etzioni worden uiteindelijk ook niet overtuigend bevonden, waardoor het hoofdstuk onbestemd eindigt.

In hoofdstuk 4, 'Voorbij de neoklassieke markt', komt de tegenstelling tussen de abstract-mathematische en geformaliseerde marktopvattingen van economie en de empirische rijkheid van sociologische, antropologische en historische studies heel duidelijk naar voren. Het begrip 'markt' heeft in de loop van de tijd vele abstraheringen ondergaan, waardoor de markt in de neoklassieke betekenis contextloos is geworden. In

de tweede plaats wordt geabstraheerd van het institutionele karakter van markten. Een derde abstrahering betreft het sociaal gestructureerde karakter van markttransacties. De abstracte invulling van het begrip markt geeft misschien ook een verklaring voor het feit dat economen zich nauwelijks hebben beziggehouden met de vraag hoe markten nu daadwerkelijk functioneren. Bij hen ligt de nadruk op de uitkomsten. Op dit punt geven sociologische, antropologische en historische studies ons veel meer informatie over de empirische werking van instituties.

In dit hoofdstuk komen de beperkingen van Engelen's uitgangspunt om het neoklassieke kader centraal te stellen aan het licht. De stelling dat de markt als een sociale institutie moet worden opgevat, die ook het bestaan van instituties veronderstelt, wordt hier nauwelijks uitgewerkt. De economische wetenschap is op dit punt ook juist volop in beweging, maar de auteur besteedt geen aandacht aan bijdragen over bij voorbeeld het belang van eigendomsrechten (North wordt zelfs nergens aangehaald) of institutionele oplossingen voor informatieproblemen en coördinatieproblemen en het belang van vertrouwen. In plaats daarvan schenkt hij de nodige aandacht aan het werk van de Amerikaanse *radicals* Bowles en Gintis, die in hun streven naar een microfundering van de politieke economie veel nadruk leggen op onvrijwillige werkloosheid en niet-volledige kapitaalverschaffing als manier om de werkenden en kredietnemers te disciplineren. Problematisch aan deze theorievorming is echter dat zij mank gaat aan hetzelfde streven naar monocausale verklaringen voor economische verschijnselen, in dit geval de machtsverhoudingen. Jammer is ook dat de auteur niet verwijst naar de empirische toetsing van deze theoretische noties, waaruit blijkt dat de veronderstelde relatie tussen produktiviteit en werkloosheid voor de Europese landen minder relevant is en het einde van de naoorlogse *boom* in de Verenigde Staten vooral een gevolg is geweest van de erosie van de machtspositie van de Amerikaanse kapitalisten.

Op basis van inzichten uit de antropologische en sociologische literatuur benadrukt Engelen daarnaast dat ook de motivaties voor moderne markttransacties gekenmerkt worden door meerdimensionaliteit: 'uiteindelijk zijn markttransacties gestoeld op intermenselijke relaties die net als andere menselijke transacties vruchtbaar in sociologische termen beschreven kunnen worden'. Het neoklassieke marktmodel toont zich volgens de auteur in zijn huidige gedachte te gesloten en te reductionistisch om deze aspecten in beeld te krijgen.

De theoretische kritiek op het neoklassieke paradigma wordt in hoofdstuk 5 aangevuld met een be-

schrijving van het monetaristische experiment van Thatcher, dat als empirische toetssteen voor de geldigheid van de neoklassieke voorschriften wordt opgevat. De Britse case wordt geplaatst in de algemene context van het einde van de 'gouden jaren van het kapitalisme'. Zonder enige verwijzing naar de Britse bijzonderheden van het naoorlogse model, zoals de bijzondere positie van vakbonden, de relatie tussen The City en het industriële kapitaal, schetst Engelen in grote lijnen het deregulerings- en anti-vakbondsbeleid van Thatcher. De voor Nederland relevante lessen uit het Britse experiment hebben betrekking op de 'paradox van de deregulering', die het verschijnsel beschrijft dat deregulering altijd gepaard gaat met herregulering.

De tweede les heeft betrekking op de 'vicieuze wantrouwenesspiraal': de geleidelijke onderminning van de vertrouwensbasis tussen werkgevers en de werknemers. Dit zal zich op termijn uiten in wantrouwen, lichte vormen van insubordinatie, werkweigering of stakingen. Engelen heeft grote moeite om aannemelijk te maken dat de 'spirallende distrust' een relevant verschijnsel is. De Britse ervaringen worden vervolgens afgezet tegen het werk van Piore, Sabel en Streeck, waarin juist de positieve effecten van instituties en samenwerkingsverbanden aan bod komen.

In het slothoofdstuk 'Wat nu' probeert Engelen de verschillende lijnen uit zijn boek bij elkaar te brengen en te koppelen aan het werkloosheidsvraagstuk. Volgens Engelen is de huidige werkloosheid het produkt van sinds de jaren zeventig sterk gewijzigde machtsverhoudingen ten gunste van het kapitaal. Dit impliceert dat bestaande institutionele arrangementen aangewend kunnen worden om de onderhandelingspositie van de factor arbeid te versterken. Vervolgens zouden institutionele vernieuwingen afgedwongen kunnen worden om het antagonisme tussen de factor kapitaal en de factor arbeid zoveel mogelijk weg te nemen. De oplossing voor de werkloosheid wordt vervolgens gezocht in een democratiseringsstrategie die werknemers en werklozen een grotere zeggenschap zou kunnen geven in collectieve beslissingen over vitale hulpbronnen.

'De mythe van de markt' is beslist geen aanrader. Engelen brengt in zijn kritiek op het neoklassieke paradigma geen nieuwe inzichten naar voren. Dit gemis wordt helaas niet gecompenseerd door een originele of mooie presentatie van de bestaande literatuur. Het tweede gedeelte van het boek, waarin Engelen met zijn alternatieven wil komen, is daarnaast weinig overtuigend. Zo is de interpretatie van de Britse case in termen van een 'vicieuze wantrouwenesspiraal' niet uitgewerkt. Een

plausibele verklaring voor de stelling dat de huidige werkloosheid resultante is van een sterke machtspositie van het kapitaal ontbreekt. De paar voorbeelden ter ondersteuning van het pleidooi voor meer democratisering geven niet de indruk dat hiermee de hoge werkloosheid ook daadwerkelijk kan worden aangepakt. Zeker niet als de auteur op het laatst nog even enkele grote internationale problemen zoals de kwijtschelding van de buitenlandse schulden van de armste ontwikkelingslanden gaat bespreken.

'De mythe van de markt' bevestigt ten slotte nog eens hoe onvruchtbaar het ritueel van de kritiek op het neoklassieke paradigma is. Deze kritiek levert geen nieuwe inzichten op en bevestigt keer op keer het waanidee dat 'de homo economicus' de kern van de economische wetenschap zou zijn. Dit gaat voorbij aan het feit dat de homo economicus een minimale rol speelt in het werk van grote denkers uit de economische wetenschap als Ricardo, Marx, Keynes en Schumpeter en grote delen van de macro-economie. Theorievorming in een boek dat pretendeert over werkloosheid te gaan, mag natuurlijk niet ontbreken. Critici lopen graag te hoop tegen de stelling dat de economie (lees de neoklassieke theorie) de koningin van de sociale wetenschap is. Koninginnen hebben tegenwoordig alleen nog maar representatieve functies. Laten we de neoklassieke theorie voortaan als een echte koningin tegemoet treden.

Marinus Verhagen
Universiteit van Utrecht

Robert J. van der Veen en Dick Pels (red.), *Het basisinkomen. Sluistuk van de verzorgingsstaat?* Van Gent, Amsterdam, 1995.

Het basisinkomen is een thema dat van veel kanten kan worden belicht en de wetenschap heeft de laatste tien jaar grote vooruitgang geboekt in het nader uitdiepen van verschillende aspecten van het basisinkomen. Dit betreft niet alleen studies naar de economische haalbaarheid; er zijn nu ook verschillende filosofische, politieke en sociologische analyses over het basisinkomen beschikbaar. Deze bundel is daar een weerslag van. Omdat het basisinkomen zo een belangrijke koerswijziging betreft met betrekking tot ons denken over sociale zekerheid is de intellectuele uitdaging enorm: het moet niet alleen economisch haalbaar zijn, maar

ook moreel aanvaardbaar, passen in de sociale en culturele dynamiek (de overgang van het kostwinnersmodel naar (fiscale) individualisering, nieuwe vormen van flexibele arbeidscontracten, etc.) en aansluiten bij de doelstellingen van sociale zekerheid. Over elk aspect kan de lezer een waardevolle bijdrage in dit boek vinden en voor degenen die zich willen voorbereiden op het jaar van het sociale zekerheidsdebat is dit boek een absolute must.

Het inleidend hoofdstuk van de redacteuren doet verslag van hoe het basisinkomen de laatste twintig jaar een volwassen politiek ideaal is geworden. De bijdrage van Philippe van Parijs biedt een morele rechtvaardiging van het basisinkomen, die later door Govert den Hartogh wordt bekritiseerd. Paul de Beer maakt korte metten met de macro-economische mythe dat een basisinkomen zal leiden tot een uitholling van het economisch draagvlak van de verzorgingsstaat en stelt daar zijn eigen analyse tegenover. Siep Stuurman houdt een historisch vertoog over de houding tegenover arbeid. Bas van Stokkom berijdt zijn stokpaardje van het burgerschap en beargumenteert dat een plicht tot betaalde arbeid niet opgenomen moet worden als onderdeel van de set van burgerplichten. Jos de Beus ten slotte behandelt een sociologisch probleem: het basisinkomen kan misschien wel economisch haalbaar zijn, maar het voldoet daarmee niet automatisch aan de sociologische voorwaarden voor solidariteit. Vanwege de beperkte ruimte kan ik van elke bijdrage slechts enkele punten naar voren halen.

Het wedervaren van het idee van het basisinkomen binnen het politieke spectrum is niet bepaald een succesverhaal. Ook nu nog staat het wederkerigheidsbeginsel – tegenover het uitkeringsrecht staat een arbeidsplicht – hoog in het vaandel in bijna alle politieke programma's en wordt alom de loftrompet gestoken over maatregelen gericht op het creëren van meer banen. Hoezeer het produktivisme en het traditionele arbeidsethos in Nederland ondanks of misschien juist vanwege de hoge langdurige structurele werkloosheid leven, mag blijken uit de titels van recente rapporten: 'Activerend arbeidsmarktbeleid' (WRR 1987), 'Een werkend perspectief' (WRR 1990), 'Niemand aan de kant' (PvdA 1992), 'Nederland moet weer aan de slag' (VVD) en niet te vergeten de (paarse) leuzen 'werk boven inkomen' en 'werk, werk en nog eens werk'. Niettemin wint het basisinkomen terrein, niet alleen onder politici van uitgesproken linkse signatuur, met als voorlopige hoogtepunten de uitspraken van de ministers Zalm en Wijers in december 1994 en op het D66-congres van maart 1995, waarin het basisinkomen als serieus alternatief wordt gezien voor de huidige sociale zekerheid.

Het basisinkomen is een controversieel idee, want het raakt de 'ethische kern' van de huidige verzorgingsstaat. Die ethische kern kan worden samengevat in de principes van wederkerigheid (tegenover rechten staan plichten) en selectiviteit (uitkeringen zijn slechts tijdelijk en alleen voor hen die het echt nodig hebben of zich ervoor hebben verzekerd), en in het streven naar volledige werkgelegenheid, beter: volledige tewerkstelling. Het basisinkomen daarentegen is er voor iedereen, het is permanent en het streven naar volledige tewerkstelling wordt losgelaten. Gegeven deze tegenstellingen zal de ondertitel 'Het basisinkomen als sluitstuk van de verzorgingsstaat' verrassend overkomen. Dit moet echter in hegeliaanse zin als 'Aufheben' worden geïnterpreteerd: de huidige verzorgingsarrangementen worden niet alleen voor een groot deel opgeheven (vereenvoudigd, gestroomlijnd), maar met het basisinkomen wordt de sociale zekerheid op een hoger plan gebracht, dat wil zeggen op een andere, niet-productivistische leest geschoeid. Dit komt onder meer tot uiting in het verhaal van Philippe van Parijs.

De morele rechtvaardiging van het basisinkomen bij Van Parijs (er zijn alternatieve rechtvaardigingen van het basisinkomen op de markt) komt kort gezegd hierop neer dat het basisinkomen '... de uitdrukking [is] van het streven om ieder individu een gelijk aandeel te verschaffen in het gemeenschappelijke erfgoed in de breedste zin, dat wil zeggen in de "externe hulpbronnen" van natuurlijke grondstoffen en land, nagelaten vermogens, verbruik van schaarse milieufactoren, en beslag op schaarse arbeidsplaatsen' (p. 42). Waar het huidige stelsel een mix is van werknemersverzekeringen waarin het uitkeringsrecht wordt 'gekocht' door het betalen van premies, en van solidariteitsheffingen waarmee minder bedeelden financieel worden gecompenseerd, belichaamt het basisinkomen tevens het ideaal van *billijkheid* (naast *verzekering* en *solidariteit*). Als het onbillijk is dat een erfgenaam van een industrieel een onevenredig groot beslag kan leggen op de voorraad natuurlijke grondstoffen, op het milieu en boendien op het vermogen en de functie van zijn vader, dan staat de weg open om deze voordelen af te romen en ze in de vorm van een basisinkomen uit te keren.

De bijdrage van Den Hartogh, de moeilijkste van allemaal, gaat dieper in op de bijdrage van Van Parijs. Stel dat we van parasitisme spreken als iemand zijn positie verbetert door die van een ander te verslechteren. Het voornaamste struikelblok voor het basisinkomen is juist dit parasitisme-argument: degenen met een lage arbeidsvoorkeur parasiteren op het arbeidsethos van de werkwilligen. De werkwilligen zouden wellicht beter af zijn als er geen werkschuwen rondlopen die hun le-

vensstijl financieren door middel van een basisinkomen. Zelfs als we streven naar een gelijk startkapitaal, een gelijke toegang tot natuurlijke hulpbronnen, het milieu en de banenmarkt, en ongelijkheid in talent compenseren, dan volgt daar volgens Den Hartogh nog niet uit dat de gelden die nodig zijn om deze gelijkheid te bewerkstelligen onvoorwaardelijk, dat wil zeggen in de vorm van een basisinkomen, zonder arbeidsplicht moeten worden uitgekeerd. Strikt genomen zou men een globale arbeidstoets (betaalde én onbetaalde arbeid) moeten hanteren, maar dit zou betekenen dat de overheid niet alleen de activiteiten van haar burgers moet gaan controleren, maar ook een oordeel moet vellen over de maatschappelijke nuttigheid van vele soorten onbetaalde arbeid. Het basisinkomen komt dan toch als 'second-best' naar voren.

Paul de Beer ontzenuwt enkele hardnekkige macro-economische mythen die suggereren dat de duurzaamheid van de huidige en toekomstige sociale zekerheid wordt bedreigd door de hoge *i/a*-ratio (de verhouding uitkeringsgerechtigden ten opzichte van werkenden), de lage participatiegraad en de hoge collectieve lastendruk. Het blijkt dat in deze eeuw, zelfs in tijden van hoogconjunctuur en volledige werkgelegenheid, de verhouding betaald werkenden ten opzichte van de totale bevolking tamelijk stabiel is (40%). Bij de financiering van sociale zekerheid gaat het echter niet zoezeer om de *i/a*-ratio of het totaal aantal werkenden, maar om het totale inkomensvolume dat zij realiseren. Een gemiddeld hoog opgeleide, hoog productieve beroepsbevolking kan een genereus sociaal zekerheidsstelsel financieren mits voldaan is aan de voorwaarde dat er voldoende arbeidsaanbod is. Ook de collectieve lastendruk, het totaal aan belastingen en premies als percentage van het nationaal inkomen, blijkt een ongeschikte grootheid om de duurzaamheid van onder andere het basisinkomen te beoordelen. Wanneer uitkeringen en ambtenarensalarissen netto in plaats van bruto worden uitgekeerd, of wanneer uitkeringen als ambtenaarsalaris worden uitgekeerd, verandert er feitelijk niets, maar de collectieve lastendruk gaat hiermee wel spectaculair omhoog. Het is daarom ook beter een micro-economische studie te verrichten naar de te verwachten gedragseffecten van verschillende groepen bij een basisinkomen. Het belangrijkste effect is dat het arbeidsaanbod in personen zal stijgen, maar in uren gerekend wellicht iets zal dalen, en dat de individuele lastendruk voor goed betaald werkenden zal stijgen, maar dat de armoedeval voor uitkeringsgerechtigden zal verdwijnen. Overigens blijkt Paul de Beer na zijn informatieve en gedegen behandeling van mogelijke gedragseffecten aan het eind zelf te zwichten voor een macro-econo-

mische tekentafelstudie naar het maximale basisinkomen dat duurzaam haalbaar is.

Het verhaal van Siep Stuurman laat vooral goed zien hoe de produktieve deugd ('arbeid adelt', 'wie niet werkt zal niet eten') voortleeft in ons denken over sociale zekerheid en hoe de lofzang op de produktieve deugd en de veroordeling van de "onproduktieve, parasitaire ondeugd" meebeweegt met de economische conjunctuur. Ook in het verleden werd de armenzorg door sommigen bekritiseerd omdat het een moreel gebrek (luiheid, liederlijkheid, drankzucht, het ongeremd procreëren) zou belonen. De arbeidsplicht en de om-, her- en bijscholingscursussen voor werklozen kunnen zo worden gezien als het hedendaagse equivalent van de tuchthuizen en 'schools of industry' van voorheen. In dit verband merkt Stuurman terecht op dat uitkeringsgerechtigden met arbeidsverleden aan een veel minder streng regime onderhevig zijn dan degenen zonder arbeidsverleden: '... [men] gaat er nog steeds vanuit dat zij niet alleen ondersteund maar ook gedisciplineerd en gemoraliseerd moeten worden' (p. 176). Het produktivisme brengt mee dat ook de overheid en het sociaal-economische stelsel in dit licht worden beoordeeld: hoe produktief is de overheid, moeten we het Rijnlandse model handhaven of kiezen voor een meer Angelsaksisch model, biedt het basisinkomen wellicht het perspectief van een groei-georiënteerde, marktconforme sociale zekerheid?

De teneur van de bijdrage van Bas van Stokkom is dat sociale zekerheid kwetsbare burgers in staat moet stellen zich toch als weerbare, mondige, vrije en gelijke burgers te gedragen. Een basisinkomen geeft iedere (volwassen) burger een minimuminkomen ongeacht arbeidsstatus, waardoor niemand wordt gedwongen nutteloos en onwaardig werk te accepteren ('zelfrespect boven werk'). Momenteel kan bij werkweigering een strafkorting volgen die werkweigeraars onder het sociaal minimum brengt, waardoor hen in feite de voorwaarden tot volwaardig burgerschap worden ontnomen.

Jos de Beus onderzoekt de volgende vraagstelling: 'Stel dat er thans nog voldoende solidariteit over is om een basisinkomen in te voeren (solidariteit *vooraf*). Blijft de solidariteit dan gehandhaafd tijdens de uitvoering (solidariteit *achteraf*)?' (p. 209). Het blijkt dan dat de eenvoud van het basisinkomen niet in haar voordeel werkt. Terwijl het bij het huidige, ingewikkelde stelsel heel moeilijk is vast te stellen of men uiteindelijk netto betaler of netto ontvanger is, kan de individuele belastingbetaler dit onder het basisinkomen snel vaststellen. Onder het basisinkomen is het waarschijnlijk dat degenen met een lage verdien capaciteit netto ontvangers

zijn en zij met een hoge, netto betalers. Het gevaar bestaat dan dat het stelsel afhankelijk wordt van de politieke macht van de eersten en de mate van solidariteit die de laatsten willen opbrengen. Bovendien, omdat het basisinkomen aan iedereen wordt uitgekeerd, brengt dit tevens mee dat niet verzekerd is dat iedereen zijn of haar aandeel aan de instandhouding ervan levert.

L.F.M. Groot
Universiteit Utrecht

L. Thomesen en G. Vossen (red.), *Denken over cultuur in Europa*, Houten/Zaventem, Bohn Stafleu Van Loghum, 1994.

De publikatie is tot stand gekomen op initiatief van de in ons land gevestigde particuliere stichting 'Jouissance', die de culturele pluriformiteit in Europa wil bevorderen door middel van artistieke produkties en onderzoek. Aan de vooravond van de Europese top in Maastricht van 1991 heeft de stichting over dit onderwerp een conferentie van deskundigen belegd, die tot deze bundel essays heeft geleid.

De bundel bestaat uit drie delen. Het eerste deel betreft de filosofische en historische aspecten. Thomesen kiest als wijsgerige grondslag van het culturele perspectief op Europa voor de stroming van het pluralisme, zoals die vooral door Plessner is verwoord. Deze filosofie overstijgt de aloude dichotomie in het Europese denken tussen universalisme en relativisme en verbindt culturele eenheid en verscheidenheid met elkaar. Pluralisme wordt hier opgevat als interactieve verscheidenheid: op basis van gelijkwaardigheid en wederzijds respect zijn de cultuurdragers permanent met elkaar in debat, in de wetenschap dat geen der deelnemers 'de' waarheid in pacht heeft. Op het niveau van de spelsituatie is er sprake van verscheidenheid, confrontatie van verschillende culturen, maar op het niveau van de spelregels is er een consensus. 'Pour discuter il faut être d'accord', zo zou men de auteur kunnen samenvatten.

De Duitse, resp. Franse historicus Schmale en Monnier werken dit thema 'verscheidenheid in eenheid' nogal verschillend uit. De eerste maakt onderscheid tussen gemeenschappelijke elementen in de Europese cultuur, waarvan wij ons wel en niet bewust zijn. Onder de eerste groep vallen godsdienstige, wijsgerige en politieke stelsels van ideeën die een overduidelijke bo-

venationale reikwijdte hebben. Daarnaast zijn er overeenkomsten in mentaliteit en gedrag tussen landen, die in de Europese geschiedenis van politieke verdeeldheid bewust genegeerd zijn. Meer vergelijkend historisch onderzoek moet leiden tot een herschrijving van de Europese geschiedenis. Door popularisering moet deze nieuwe kennis in het collectief geheugen worden opgenomen. Pas wanneer de Europese burger zijn cultuur- en identiteitsbesef op meerdere niveaus beleeft (lokaal/regionaal, nationaal en Europees) kan sprake zijn van werkelijke eenheid in verscheidenheid.

Monnier ziet de verscheidenheid als dé culturele rijkdom van Europa. Deze wordt vooral bedreigd door een eenvormige, laagwaardige, commerciële cultuur, een 'stompzinnig universalisme'. Ook de Europese Unie (EU) stimuleert dit proces en bevordert een situatie waarin alleen de culturen van de sterkste economische machten binnen en vooral buiten Europa overleven. Nodig is een nieuwe Europese symboliek die de verdediging van de eigen Europese, gedifferentieerde cultuur tot uiting brengt. Duidelijk is dat in beide visies op Europa de nationale optiek doorklinkt. Het idee van meervoudig identiteitsbesef op regionaal, nationaal en Europees niveau sluit goed aan op het Duitse idee van dubbel federalisme, in Duitsland én in Europa. De Franse filippica tegen de 'macdonaldisering' heeft een duidelijke anti-Amerikaanse pointe. Ook de sterke Franse fixatie op verdediging van de eigen positie van Europa (en Frankrijk) in de wereld is in dit betoog terug te vinden.

Het tweede blok artikelen betreft de politiek/bestuurlijke aspecten. Ook hier overheersen vaak de eigen nationale, regionale preoccupaties. De Nederlander Geel meent dat de Europese eenwording vóór alles vraagt dat kleinere cultuurgemeenschappen ook politiek investeren in instandhouding en uitbouw van de eigen cultuur en vooral de eigen taal. De Vlaming De Schepper bepleit een sterkere, ook bestuurlijke en economische samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen om samen sterk te staan in Europa.

Het zijn vooral de Nederlandse politicus Bertels, de Duitse cultuurwetenschapper Wiesand en de Nederlandse jurist Couwenberg die wat los van een specifieke nationale/regionale optiek de culturele dimensie in de Europese eenwording benaderen. Bertels inventariseert vooral de recente gedachten- en beleidsontwikkelingen. Wiesand komt verder en evalueert het feitelijk gevoerde cultuurbeleid van de Europese Gemeenschap. De toedeling van specifieke cultuurbevoegdheden aan de EU in het Maastricht-verdrag is zijns inziens een verbetering, omdat vóór die tijd de EG gegeven zijn taakstelling wel gedwongen was om vanuit een

eenzijdig economische optiek zich met de culturele produktie en distributie, zoals op mediagebied, te bemoeien. Sinds Maastricht zijn er meer mogelijkheden voor een gelijkwaardige afweging van economische en culturele desiderata. Het voorbeeld van de Europese harmonisatie van het auteursrecht maakt duidelijk dat op Europees niveau de economische belangengroepen veel beter zijn georganiseerd, waardoor het risico van eenzijdig beleid blijft bestaan. Daarnaast biedt 'Maastricht' in cultureel opzicht onmiskenbare voordelen. De nationale bevoegdheden om cultuur te subsidiëren worden uitdrukkelijk erkend en burgers krijgen betere toegang tot faciliteiten in andere lidstaten. Als wenselijk beleidsperspectief kiest hij voor een benadering van onderop: alleen harmonisatie op Europees macro-niveau waar dit voor een goed intercultureel verkeer echt nodig is, en voor het overige stimulering van internationale samenwerking en netwerkvorming op het niveau van de culturele instelling, de stad of regio. Voor deze meer decentrale aanpak is door de EU al gekozen op aanpalende terreinen als technologie en hoger onderwijs.

Couwenberg kiest meer voor een juridische ordening op basis van het subsidiariteitsbeginsel, dat zowel in de relatie tussen overheidslagen als in de relatie tussen overheid en samenleving moet gelden. Alleen in eerstgemelde zin is het beginsel in het Maastricht-verdrag vastgelegd, en volgens de auteur is aldus in Maastricht impliciet gekozen voor een federaal karakter van het Europese integratieproces, want subsidiariteit is een typisch federaal beginsel. Verder bepleit hij een verdere juridische bescherming van de culturele identiteit van regio's en van etnisch-culturele minderheden binnen Europa, waartoe het Zwitserse, confederale model goede diensten zou kunnen bewijzen. Hoe het federale en confederale model zich in deze visie verhouden, wordt niet duidelijk.

Ook het derde deel van de bundel, dat in naam de economische aspecten behandelt, bevat ongelijksoortige bijdragen. De Blot probeert de culturele dimensie in het proces van Europese eenwording te duiden. Hij onderscheidt drie componenten van Europese integratie, die elkaar nodig hebben: gemeenschappelijke regels en structuren, daadwerkelijke samenwerking tussen landen en de gemeenschappelijke visie en inspiratie, de culturele consensus. De humanistische westerse traditie is ontoereikend om als culturele component van de Europese integratie te functioneren. Deze culturele component moet opnieuw in een open dialoog met de niet-Europese culturen ontwikkeld worden.

A. Grypdonk gaat in op de relatie tussen cultuur en economie. Beide zaken zijn niet te scheiden, wel te on-

derscheiden. Het verschil zit vooral in de reikwijdte van de optiek. De kern van de economische invalshoek, de effectieve oplossing van de spanning tussen doel en middelen, is ook voor het culturele handelen relevant, maar is per definitie beperkt tot het kwantificeerbare en laat de essentie van het culturele handelen buiten beschouwing: de niet in een prijs uit te drukken waarden. Daar de Europese eenwording in hoge mate een economisch karakter heeft, dreigt een volledige dominantie van de economische boven de culturele optiek en wordt cultuur gereduceerd tot koopwaar.

Ten slotte werkt G. Vossen het idee van Europese eenheid in verscheidenheid organisatorisch uit. Culturele autonomie en verscheidenheid worden in Europa het best gewaarborgd door de vorming van strategische allianties tussen cultuur- en taalgemeenschappen van Europa op basis van gelijkwaardigheid en wederzijds profijt. Evenals Couwenberg is hij onduidelijk over de vraag welke bestuursstructuur voor Europa hierbij het best past: een federaal, danwel meer Zwitser, confederaal model.

Het zwakke punt bij uitstek van niet alleen deze bundel maar van de meeste culturele discussies ligt vooral in de afwezigheid van een duidelijk algemeen aanvaard begrippen- en communicatiekader, in de afwezigheid van gemeenschappelijke taalregels die werkelijke discussie mogelijk maken. Het beste voorbeeld is natuurlijk het cultuurbegrip zelf, dat in allerlei betekenissen worden gebruikt. Ook de afzonderlijke auteurs zwenken in hun betoog vaak van het brede naar het smalle cultuurbegrip, hetgeen de helderheid niet bevordert. De inderdaad nog sterk nationale bepaaldheid van cultuur in brede zin, zeden en gewoonten, geldt veel minder voor de specifieke cultuuruitingen, zoals kunst en wetenschap. Gegeven de afwezigheid van een gemeenschappelijke taaldiscipline gaat iedere auteur op eigen wijze met het thema aan de haal en laat daarbij, zoals gezegd, de eigen nationale preoccupaties zwaar wegen. In die zin geeft de bundel een aardig inzicht in wat er in de verschillende landen leeft.

De tekorten in conceptuele analyse komen ook naar voren doordat nergens goed wordt onderscheiden wat de eigen belangen en verantwoordelijkheden van de verschillende actoren op dit speelveld zijn. De voordelen voor de individuele burger, in zijn rol van consument en van producent, bij verruiming van het interculturele verkeer die door de Europese regels wordt mogelijk gemaakt, komen behalve bij Wiesand niet uit de verf. Hetzelfde geldt voor instellingen die meer gebruik kunnen maken van subsidiefaciliteiten in andere landen. Met name wanneer de EU ook in andere culturele

sectoren voor de bij het hoger onderwijs ingeslagen weg kiest, waarbij het zwaartepunt ligt op het microniveau, de stimulering van netwerkvorming tussen instellingen over de grenzen heen, leidt de Europese eenwording helemaal niet tot uniformering, maar tot een nieuw mozaïek van differentiatie en kunnen instellingen zich ontworstelen aan de nationaal bepaalde uniformiteit.

Alle nadruk ligt in de beschouwingen eenzijdig op de (bedreigde) positie van kleinere nationale en van regionale cultuurgemeenschappen. Ook het door Vossen voorgestane idee van strategische allianties heeft alleen op deze actoren betrekking.

De beperkte, kaderstellende rol van overheden op cultureel terrein wordt onvoldoende geanalyseerd. Enerzijds wordt al te gemakkelijk de nationale, regionale overheid gepositioneerd als hoeder van de eigen cultuur, anderzijds wordt iedere Brusselse bemoeienis met cultuur met argwaan bekeken. Wanneer men de beperkte overheidsrol wel goed definieert, kan een zinvolle, culturele taak van de Europese overheid worden geformuleerd. In dit verband kan ik mij geheel aansluiten bij de door Bertens zijdelings (p. 78) aangehaalde Van der Staaij. Waar waarden als pluriformiteit, originaliteit en kwaliteit bedreigd worden, en deze bedreiging een bovennationaal karakter heeft, is zijns inziens ingrijpen door een Europese overheid gewenst.

Ook de relatie tussen politieke en culturele integratie wordt gebrekkig uitgediept. Het gekozen perspectief voor politieke eenwording van Europa bepaalt immers in hoge mate het belang van de culturele factor in het integratieproces. Wanneer men buiten het economische terrein kiest voor louter intergouvernementele samenwerking, is een Europees identiteitsbesef van burgers veel minder belangrijk dan bij een federaal eindbeeld. De grote onenigheid in Europa over de verdere koers van politieke integratie geeft juist het Europese cultuurbeleid een wankel basis. De stelling van Couwenberg dat in Maastricht impliciet voor federalisme is gekozen, is twijfelachtig en in ieder geval eenzijdig geformuleerd vanuit een juridische optiek. Buiten Duitsland zijn er weinig landen waar de federale gedachte nog sterk leeft.

Ten slotte valt op dat één constante in het Europese en vooral het Duitse denken over cultuur ook in deze bundel overheerst: cultuur in al haar betekenissen is vooral iets dat behouden, afgezet en beschermd moet worden tegen bedreigingen vanuit de politiek, de (Brusselse) bureaucratie, de economie en de technologie. Van vele bedreigingen die de revue passeren kan men zich afvragen of de schrikbeelden wel reëel zijn: wordt de Nederlandse of Vlaamse cultuur werkelijk

bedreigd door die van grote landen als Frankrijk en Duitsland? Van een vanuit de Brusselse bureaucratie aangestuurde uniformering van de cultuur kan niet worden gesproken. De Europese eenwording heeft de regionalisering bevorderd en aldus regio's die een krachtige culturele identiteit hebben, zoals Vlaanderen en Catalonië, nieuwe ruimte gegeven. Met deze defensieve houding correspondeert een sterk retrospectieve kijk: alle nadruk ligt op het statische element, de cultuur zoals zich die historisch ontwikkeld heeft. Zo komt een voor de toekomst uiterst belangrijke vraag of de moderne technologie er niet toe leidt dat de cultuur steeds minder geografisch naar regio of land zal zijn bepaald, nergens aan de orde.

Slechts één vorm van bedreiging die steeds terugkomt, lijkt mij minder fictief en voor iedereen zichtbaar: de combinatie van internationalisering en commercialisering van de cultuur in al haar verschijningsvormen. Zeker Grypdonk levert over dit onderwerp een goede bijdrage door de economische en culturele rationaliteit in hun onderlinge verband te analyseren. Maar ook hier blijft een belangrijk dilemma ten onrechte buiten beschouwing. Waar de particuliere markt al in hoge

mate is geïnternationaliseerd, geldt dit in veel mindere mate voor het publieke domein waar de overheid intervenieert ter bescherming van sociale en culturele waarden. Om deze marktprocessen goed te conditioneren met het oog op deze culturele waarden is juist een krachtige, bovenationale overheid nodig. De EU is hier veel beter toe in staat dan de Raad van Europa, die wel een explicietere culturele taakstelling en traditie heeft, maar eigen bevoegdheden, zeker op economisch terrein, ontbeert. Ook in die zin kom ik uit op een veel positievere beoordeling van de mogelijkheden van een cultuurbeleid van de EU dan de meeste besproken auteurs. Wanneer bovendien de publieke culturele instellingen, op terreinen als onderwijs, kunst en media zich, evenals het particuliere bedrijfsleven, ook in Europees verband, als lobby en als maatschappelijk middenveld, hechter organiseren, kan er een nieuw evenwicht komen tussen het particuliere en publieke domein, tussen cultuur en economie.

F.J.P.M. Hoefnagel
WRR